

"מאה שנים של שינויים חברתיים: היווצרותה של בעיית הפליטים הפלסטינים"
מאת: קנת' סטיין

Kenneth W. Stein, "One Hundred Years of Social Change: The Making of the Palestinian Refugee Problem, in In Laurence Silberstein, (ed.), *New Perspectives on Israeli History: The Early Years of the State*, New York University Press, 1991, pp. 57-81.

ב-29 בנובמבר, 1947 העצרת הכללית של האו"ם קיבלה את ההחלטה 181 שקראה לחלוקת ארץ ישראל לשתי מדינות עצמאיות – יהודית וערבית, לסימו של המנדט הבריטי לא יאוחר מחודש אוגוסט, 1948 והצבתה של ירושלים תחת שלטון בינלאומי. זמן קצר לאחר קבלת ההחלטה החל התהליך הדרמטי של היווצרותה של בעיית הפליטים הפלסטינים. הגירה שהחלה בממדים קטנים הפכה לנהירה המונית של פלסטינים אל מחוץ לגבולות תכנית החלוקה.

מתחילת נובמבר 1947 ועד אפריל 1948 יצאו מתחומי ארץ ישראל כ- 200,000-300,000 ערבים, שהיוו כרבע מהמספר הכולל של הפליטים הפלסטינים. הסיבות לכך לא היו כתוצאה ממדיניותם, לכאורה, של המוסדות היהודים בארץ לאלץ את הערבים לעזוב אזורים שהיו מיועדים להיות חלק מן המדינה היהודית. אלה שעזבו את הארץ לפני אפריל 1948 עשו זאת כתוצאה משילוב של מספר גורמים, שנבעו מחששות אישיים ומתחושה כללית של אין-אונים נוכח אירועים שלא הייתה להם שליטה, או השפעה עליהם. מקורו של הגל הראשון של הפליטים היה מן המעמדות הבינוניים והגבוהים באיזורים האורבניים, ובעיקר בחיפה, בירושלים וביפו. במקביל, הייתה גם עזיבה בקרב האוכלוסייה הכפרית במישור החוף, בעמק יזרעאל ובבקעת הירדן; הנהירה ההמונית של הערבים מן הארץ החלה לאחר אפריל 1948.

ישנן סיבות שונות ורבות לעלייה במספרם של הפליטים הפלסטינים. ניתן למנות ביניהן את ההשפעות ההרסניות של המלחמה, העדר חוק ושלטון, צמצום דרסטי במקורות הכנסה וצמיחתה של פניקה שהתבססה בעיקר על שמועות בדבר מעשי זוועה שבוצעו כביכול על-ידי הציונים, במטרה לצמצם את מספר הערבים שיחיו בסופו של דבר בתחומיה של המדינה היהודית. בנוסף, הפלסטינים שאפו לעזוב במטרה להגן על עצמם ועל משפחותיהם; הם נטשו את בתיהם, סגרו את בתי העסק והמסחר שלהם והפקירו את אדמותיהם. לאחר שישראל חתמה על ההסכם האחרון של שביתת הנשק ביולי 1949 עם סוריה, כ-700,000 ערבים עזבו את הארץ והפכו לפליטים. 370 כפרים ערביים נינטשו ואלה היו יותר מ-40% מ-850 הכפרים הערביים בארץ. רק כ-15% מהאוכלוסייה הערבית פלסטינית נותרה בשטחה של מדינת ישראל.

לערבים הפלסטינים לא היה בן-ברית בינלאומי, או אפטרופוס אזורי בנובמבר 1947 ולמנהיגיהם לא היו השליטה, או האמצעים למנוע את בריחתם של ההמונים מן הארץ. תושבי הערים והאזורים הכפריים חיו בתחושה שהם ניזונו ונותרו ללא מייצגים שהיו מסוגלים לקדם את האינטרסים שלהם. הם היו חסרי-הגנה נוכח ההתפתחות הדינאמית של התנועה היהודית הלאומית, שתחילתה הייתה בשנות ה-80 של המאה ה-19. הצהרת בלפור מנובמבר 1917 לא רק שהעניקה הכרה בינלאומית לזכותם של היהודים להקים בית לאומי, אלא הכירה גם במתן הגנה ושכונות אזרחיות ודתיות לאוכלוסיות הלא-יהודיות בארץ ישראל.

ההצלחה של ההתיישבות היהודית תחת השלטון העותומני השפיעה על תמיכתה החיובית של הממשלה הבריטית בשאיפות הפוליטיות של הציונות. בחלקה הראשון של תקופת המנדט קידמה הממשלה הבריטית את ההתפתחות הדמוגרפית והנוכחות של היהודים בארץ, בעוד שהפלסטינים נותרו חסרי-הגנה, ללא ארגון ומיזאשים לגבי עתידם. התפנית חלה במאי 1939, לאחר תקופה של שלוש השנים של התקוממות ערבית. ועדת חקירה ממשלתית פרסמה את "הספר הלבן", שמטרתו הייתה, בין היתר לפייס ולרצות את האוכלוסייה הערבית. בתוך כך הוטלו הגבלות על התפתחותו של הבית היהודי הלאומי, שכללו צמצום בשיעורי העליה של יהודים לארץ ומגבלות על רכישת אדמות מידי הערבים.

לאחר סיומה של מלחמת העולם השנייה הערבים הסתייגו מהחלטתו של נשיא ארה"ב לפצות את היהודים על הסבל שניגרם להם כתוצאה מן השואה. ההחלטה התירה את קליטתם של 100,000 פליטים יהודים בארץ ישראל. ב-1888

היו בארץ ישראל רק 24,000 יהודים; ובתחילת 1946 מנתה האוכלוסיה היהודית 500,000 ובמקביל ניתנו היתרים ליהודים נוספים להגר לארץ.

באפריל 1947 הודיעה ממשלת בריטניה על כוונתה לסיים את שלטון המנדט ומסירת האחריות לעתידה הפוליטי של ארץ ישראל לארגון האומות המאוחדות (האו"ם) שנוסד באחרונה. לאחר תקופה של ניהול אדמיניסטרטובי בלבדי שהשתרע על-פני שלושה עשורים, החליטה הממשלה הבריטית להעביר את הסמכויות הפוליטיות וההחלטיות לגופים בינלאומיים, שיעסקו בעתידן של שתי הקהילות – היהודית והערבית, בארץ ישראל.

ערביי הארץ קיבלו תמיכה מזערית, שהייתה בעיקרה מילולית, מן המדינות הערביות השכנות. בסוף שנות ה-40 של המאה ה-20 מדינות אלה היה מסוכסכות בינן לבין עצמן. אף לא מדינה ערבית אחת תמכה בשאיפותיהם הלאומיות של הערבים הפלסטינים והליגה הערבית שאך נוסדה הייתה עדיין חסרת-השפעה. למעשה, כל המדינות הערביות השכנות היתרכו בצרכים הלאומיים שלהן ובטיפוח יחסיהן הדיפלומטיים עם מעצמות-העל האירופאיות. הסכסוכים בין מדינות אלה מנעו מהן ליצור חזית מאוחדת ויעילה נגד האתגרים שהוצבו בפניהן על-ידי המפעל הציוני בארץ ישראל. אף לא אחת מהן עשתה מאמץ כלשהו כדי לעצור את הבריחה המאסיווית של הפלסטינים מן הארץ.

ובעיית הפליטים הפלסטינים הלכה וגברה בין השנים 1947-1949. כל העדויות ההיסטוריות הצביעו על כך שכל הגורמים שצוינו לעיל גרמו להיווצרותה של בעיית הפליטים בשנים אלה. מבחינה פוליטית וחברתית האוכלוסייה הפלסטינית בארץ הייתה מבודדת יחסית וחשה נטושה ונישכחת ואלה אך חיזקו את תחושת ההלם שלה ואת הדחף לברוח מן הארץ.

כל אלה הישרו על הפלסטינים תחושה של בידוד, שהלכה והתעצמה עם הקמתה של מדינת ישראל והיווצרותה של הגלות הפלסטינית. בתוך כך, אם בניפרד, או באופן קולקטיבי הפלסטינים ותומכיהם הטילו את האשמה למצבם על מדינת ישראל, הבריטים, הקהילה הבינלאומית, ארה"ב והעולם הערבי ובמידה לא פחותה על השואה. הפלסטינים ראו בכל המרכיבים האלה קנוניה שנועדה למנוע מהם לממש את זכויותיהם הלאומיות.

הטענה שלכל הגורמים האלה לא הייתה השפעה משמעותית על היווצרותה של בעיית הפליטים הפלסטינים, אינה מדויקת מבחינה הסטורית. עם זאת, למרות הגורמים הנסיבתיים האלה תהליך ההתמוטטות החברתית של הקהילה הפלסטינית בארץ היה מובחן כבר קודם לכן במשך תקופה ארוכה יחסית. במאמר הזה ייבחנו 100 שנים של שינויים חברתיים מוחשיים בקרב החברה הערבית-פלסטינית שגרמו למבוכה ולהעדר כיוון ותרמו להתפוררותה.

בעוד שמספר עבודות מחקר מצוינות התמקדו בהיסטוריה החברתית של הפלסטינים והתפתחותה מאז שלהי השלטון העותומני ועד לייסודה של מדינת ישראל, מחקר מדעי מצומצם בלבד התמקד בהגדרת הבקיעים המבניים בתוככי החברה הפלסטינית שתרמו לפגיעותה ולהחלשתה. יש עדיין צורך לבחון, להוכיח ולהסיק באיזו מידה האופי והמבנה של החברה הפלסטינית שגרמו להתפוררותה הפוליטית ולבריחתם של המונים מן הארץ. עם זאת, לא ניתן לשלול את העובדה שהחברה הפלסטינית לא השכילה להתאחד במטרה להתמודד עם שורה של לחצים וכוחות חיצוניים שאיתגרו אותה.

מה גרם להתמוטטות החברתית? מה יצר את השברירות ואת העדרותה של האחדות הפנימית? מה היו הגורמים שהשפיעו על הפירוד ועל העוינות בקרב החברה הפלסטינית, שמנעו ממנה את היכולת להגיב נגד המפעל הציוני והשלטון הבריטי? מה היו העוצמות של השינויים האדמיניסטרטיביים והקהילתיים שהובילו להתפוררות החברתית?

ישנן עדויות היסטוריות חשובות בערבית, בגרמנית, בעברית ובאנגלית המצביעים על כך שבקרב הקהילה הערבית-פלסטינית היו מקרים רבים של נישול וגירוש עוד לפני שהחלה הבריחה הפלסטינית ההמונית מן הארץ. העובדה היא שהחברה הפלסטינית בארץ הייתה בשלב מתקדם של התפוררות לפני שהתקבלה תכנית החלוקה של האו"ם ולפני שנוצרו הסיבות הישירות להיווצרותה של בעיית הפליטים.

אופי החברה הערבית הפלסטינית תחת השפעתו של השלטון העותומני

הבסיס לבעיית הפליטים הפלסטינים נוצר בשלהי השלטון העותומני בארץ ישראל. התהליך החל עם העמקת מצוקתם החומרית של החקלאים הפלסטינים ועידוד הבעלות הפרטית על שטחי-קרקע גדולים. במשך מאות שנים הפלאחים הפלסטינים עסקו בחקלאות פרימיטיבית וסבלו מבערות עמוקה. הם עמדו חסרי-אונים מול נטל המיסים והאינטרסים של בעלי-הקרקעות הגדולים. בנוסף, החקלאים הערבים היו מחוייבים להתגייס לצבא הטורקי ובמקביל נאלצו להתמודד עם פלישות של גורמים זרים לאזור וגזילות של יכולים וציוד על-ידי שבטים בידואים.

החקלאים חסרי-ההגנה הורגלו לגלות חשדנות כלפי מנהיגיהם המסורתיים וכלפי עובדי הממשל, אשר במשך מאות שנים התייחסו אליהם בזדוניות, סחטו אותם והיפלו אותם לרעה מבחינה מנהלית. באופן כללי, החקלאים הפלסטינים היו לא רק עניים מרודים, אלא נשאו גם נטל קבוע של קשיים וחובות מהסיבות הבאות: האדמה החקלאית לא הייתה טובה, לא היו מים זמינים להשקיה, התקשורת עם האוכלוסיה הפלסטינית העירונית הייתה גרועה, לא היו להם אמצעים לשיווק תוצרת חקלאית, היבולים היו דלים, העיבוד החקלאי היה מיושן, הייתה להם אי-ודאות לגבי מקורות תעסוקה חילופיים, הם נידרשו לשלם ריבית קצוצה וחיו תחת שיטות שרירותיות של הטלות וגביית מיסים. זמן רב עוד לפני שהעותומנים ביצעו רפורמות אדמיניסטרטיביות שנועדו לשפר את גביית המיסים ואת הסדר הקרקעות, הפלאח הפלסטיני "העניק" תחת כורח המציאות את השליטה על חייו ומחיתו לגורמים שונים.

ההסדרים האדמיניסטרטיביים שבוצעו על-ידי השלטון העותומני לא שינו במהותם את מערכת היחסים החברתיים שהיו קיימים באופן מסורתי בחיי הקהילה הערבית-פלסטינית בארץ. למעשה, הרפורמות רק חיזקו ושיפרו את המעמד של קבוצת-עילית אורבנית קטנה ושל בעלי קרקעות גדולים, שמנו אלפים בודדים בקרב אוכלוסיה של כחצי מיליון נפש. בעלי הקרקעות יצרו מערכת יחסים שמטרתה הייתה לקדם את האינטרסים הפוליטיים המקומיים שלהם. הם השתמשו בקרקעותיהם כדי להגדיל את הונם האישי. הם הפכו להיות הפטרונים של אוכלוסיית עובדי האדמות שלהם והרפורמות של השלטון העותומני רק ביססו את מעמדם. מאוחר יותר, הרפורמות האגראריות של העותומנים שירתו את מטרותיהם של היהודים בכך שהן איפשרו להם לרכוש קרקעות שנועדו למפעל ההתיישבות בארץ. הרפורמות האלה החלו למעשה כעשרים שנה לפני שהציונות המודרנית נוסדה בבירות אירופה. כאשר בוצעה רכישת הקרקע הראשונה ב-1855 [על-ידי סר משה מונטיפיורי, שחמש שנים מאוחר יותר יסד על קרקע זו את שכונת משכנות שאננים בירושלים], החברה הערבית הייתה כבר שסועה בין האינטרסים של בעלי-הקרקעות ובין הפלאחים שעיבדו את אדמותיהם.

יש סימוכין לטענות של היסטוריונים שונים שלחוק הקרקעות העותומני שהונהג בארץ ישראל ב-1858 ואשר נועד לפקח על היקף הבעלות הפרטית על נכסים קרקעיים גדולים, היו למעשה תוצאות הפוכות. מאות שנים לפני החלת חוק הקרקעות וחוק רישום הקרקעות בארץ ישראל ובאזורים נוספים במזרח הקרוב לאחר 1871 הפלאחים עיבדו את האדמות החקלאיות, בלא שהייתה להם הוכחת בעלות. אולם עם הנהגת הקושאן (שטר קניין), הפלאחים הוכרחו לשלם עבור רישום הבעלות ומיסים נוספים, אם היה ברצונם לרשום את על-שמן את האדמה שעיבדו.

למעשה, בגלל המגבלות הכספיות האלה שהוטלו על הפלאחים [שהיו עניים מרודים מלכתחילה], האלטרנטיבה שלהם הייתה להתקשר באופן חוזי עם בעלי ממון שחיו בערים, עם סוחרים אמידים ושייחים גדולים, על-מנת שירשמו את הקרעות על שמם ויאפשרו לפלאחים להישאר על האדמות ולעבד אותן כאריסים. בצורה זו הפלאחים לא שילמו את הסכומים הנידרשים. יתירה מזאת, מאחר ששמן לא הופיע על שטרות קניין, לעותומנים לא הייתה דרך רשמית לאתר אותם ולגייסם לשירות חובה בצבא הטורקי. בנוסף, החוק העותומני, שאם בעלי הקרקע לא עיבדו אותה במשך שלוש שנים ללא סיבה מוצדקת, הממשלה תעמיד את חלקת הקרקע למכירה ציבורית. פירושו של דבר, שאם הפלאח היה מגויס לצבא הטורקי ולא עיבד את אדמתו, הוא היה מגלה עם שובו שהבעלות על אדמתו נימסרה לאחר.

ובעת שפלאחים סבלו מיבולים דלים, לא הייתה להם ברירה אלא ללוות בספים ולמשכן את אדמותיהם כדי שיוכלו לרכוש ציוד חקלאי, זרעים, או בהמה לעבודת החריש. חישוב סכום ההלוואות נעשה על בסיס כספי, אולם הן ניתנו באמצעים ובציוד שוויוני-ערך. החזר ההלוואות נקבע לתקופה של שנה, אולם הפלאחים נידרשו לשלם את הריבית (לא את סכום ההלוואה) בתוך תקופה של ששה-שבעה חודשים. שיעורי הריבית השנתית נעו בין 30 ל-60 אחוז. אולם, אם היבולים החקלאיים היו דלים והפלאח לא היה מסוגל לעמוד בתשלומי המיסים, השכירות וצורכי-מחייטו, הוא נאלץ לוותר על בעלותו על הקרקע ולהעבירה לידי המלווה בריבית קצוצה, או לידי מתווך קרקעות, לצורך כיסוי חובותיו.

חקלאים ערבים, בעיקר במישור החוף, שהיו בעלים של שטחים חקלאיים קטנים, עשו כל מאמץ שהשלטונות לא יהיו מודעים לכך, כדי שיוכלו לחסוך את הסכומים שנידרשו לתשלום עבור שטר-הקניין. הדבר היה נכון במשך שנים רבות וב-1925 שלושה רבעים מכל האדמות המעובדות בארץ ישראל לא נירשמו כנידרש בחוק הקניין (טאבו). כן גם, המשמעות של המשכנתא הייתה שמכירת הנכס נעשתה מתוך הנחה שלמוכר ישנה הזכות לרכוש מחדש את הנכס. נראה היה שלפני מלחמת העולם הראשונה עובדי האדמה הפלסטינים מישכנו את אדמותיהם, כדי "לקנות" את שחרורם משירות בצבא הטורקי. כאשר הונהג הממשל הצבאי הבריטי בארץ ישראל ב-1918 נוכחו הבריטים בהיקף הנוהג הזה והגבילו את כל מכירת הקרקעות תמורת משכנתאות במטרה שישמשו כהחזר חובות.

מאחר שהבריטים לא ידעו באותה עת כמה זמן תימשך שהותם בארץ, הם עשו כל מאמץ למנוע מצב שבו חקלאים חסרי-קרקעות ובעלי-חוב יהפכו לנטל פיננסי על הממשל שלהם. רבים מקרב מאוכלוסיית החקלאים ויתרו על זכות הבעלות שלהם כדי לשמור על אנונימיות מפני הממשלה, מפני שצברו חובות כבדים. עקב תהפוכות שונות במהלך הזמן נוצרו בארץ אחוזות קרקעיות גדולות. לעומת זאת, הפלאחים עצמם, הם מתוך בחירה אישית או מכורח הנסיבות, איבדו את זכויותיהם בכך שלא רשמו את אדמותיהם בטאבו, או מסרו את הזכות הזו מרצונם האישי לאחרים.

ובעת הכרזת בלפור בנובמבר 1917 רבים מן הכפרים הערביים הפכו לנחלות עניות שהיו בבעלותם של אמידים עירוניים ובני המעמד של בעלי-קרקעות גדולים. רובם של בעלי הקרקעות הגדולים צברו אותן במהלך השנים כהשקעות למטרות-רווח, וכאמצעי להמתן בתמורה למזומנים, בעוד שמצבם של עובדי האדמה המשיך להרע. מהיגי הכפרים [המוכרתים], או ראשי החמולות [משפחות נירחבות] נהנו מהטבות חומריות כתוצאה מעסקי-קרקעות עם ערבים וממכירת קרקעות לרוכשים יהודים.

בנוסף, היה זה נוהג נפוץ שנציגי בעלי הקרקעות הגדולים העתיקו את מגוריהם ומקומות העבודה של הפלאחים משטח אחד למישנהו, כדי שלא יוכלו לקחת חזקה על השטחים שעובדו ו/או לטעון שיש להם זכות לבעלות על השטח. נוהג זה נמשך למעשה גם בתקופת המנדט הבריטי. אי לכך, העתקת מקום העבודה של הפלאח בתום העונה החקלאית רק החמירה את מצבו – היא מנעה ממנו תחושה של בטחון כלכלי; יצרה עוינות הדדית בקרב הפלאחים שהותר להם להנות מפרות עמלם, לבין אלה שנאלצו להעתיק את מגוריהם. הדבר השפיע כמוכך על ההשקעה של הפלאחים בעבודתם מעבר לזרישות הבסיסיות, מפני שלא היה להם כלל בטחון שהשקעה נוספת בטיוב הקרקע תאפשר להם להישאר במקומם בעונה החקלאית הבאה.

אי-הוודאות שהייתה קיימת בכלכלה החקלאית של הערבים בארץ ישראל הייתה מורשת בשיטת הבעלות המשותפת ["מושא"] על חלקות אדמה. השיטה הייתה נפוצה ב-40-60 אחוז משטחי החקלאות המעובדים בארץ ישראל בתקופת המנדט. שיטה זו פעלה על-פי העיקרון שלתושבי הכפרים הייתה בעלות פרופורציונית על אדמות הכפר, ובעלות זו עברה חלוקה מחדש בכל שנתיים עד חמש שנים. לשיטה זו היו שתי פנים: היא עודדה את העצמאות הכלכלית של הכפר, אולם מאידך היא תרמה לחיכוכים בקרב התושבים. גם כך, המבנה החברתי היה מורכב ורווי קונפליקטים בקרב בני המשפחה מורחבת [חמולה]. תרמו לכך גם החלוקה הבלתי-שיוויונית של חלקות האדמה, חיכוכים פנימיים בדבר גבולות החלקות, עקירות של עצים ומטעים בעיקר באותם כפרים שהאדמות הראויות לעיבוד היו מצומצמות ואוכלוסיית הכפרים גדלה.

כל אלה גרמו במקרים רבים למכירת אדמות הכפרים לידי סוחרים אמידים שהיו בעיקרם תושבי הערים ולא עסקו ישירות בחקלאות. עובדי האדמה עצמם, שהיו שותפים לשיטת המושא התפתו למכור את חלקם עקב חובותיהם המצטברים והצורך ליטול הלואות נוספות. במיוחד לאחר 1929 בלטה התופעה שבעלי קרקעות ערבים מכרו אדמות שהיו קודם לכן בבעלות משותפת, לחברות יהודיות, או לרוכשים יהודים פרטיים בתמורה לרווחים משמעותיים.

ההשלכות של ההתיישבות היהודית על החברה הערבית-פלסטינית

נסיבות כלכליות, חברתיות ופוליטיות גרמו לפלסטינים רבים לנטוש את מגוריהם ולעקור למקומות אחרים שנבעו מהעדר בעלות על קרקעות במשך עשרות שנים, הצטברות של חובות כבדים ויבולים חקלאיים דלים, כמו גם היחס המשפיל של הממשל שתמך ב"מעמד הניכבדים" בחברה הפלסטינית.

ככל שחלף הזמן עובדי האדמה השתעבדו לאינטרסים של בעלי הקרקעות הגדולים שגרו בערים. הקשרים שהיו קיימים בין העיליתא העירונית ועובדי האדמה תושבי הכפרים, היו מושתתים בעיקרם על הסדרים כלכליים וכספיים ששירתו את בעלי הקרקעות ועל חשדנותם של הפלאחים כלפי השלטונות והחשש מגיוס חובה. התהליך הזה גרם להעלמותו של מעמד עובדי האדמה שהיו בעבר בעלי-חלקות חקלאיות קטנות, והפיכתם ההדרגתית לעובדי-שכר יומיים בערים ובהמשך, לעקירתם הפיסית מאדמותיהם.

עובדת היותם חסרי-קרקע לא נבעה בעיקרה מרכישת קרקעות על-ידי יהודים, או ממכירת אדמות ערביות. רוב הפלסטינים שעבדו בחקלאות לא היו למעשה בעלי-קרקעות, אם כי לחלקם הייתה בעלות על קרקע מספר עשורים קודם לכן. מפקד האוכלוסין בארץ ישראל משנת 1931 מצביע על-כך שמתוך כלל האוכלוסיה שמנתה 1,035,821 תושבים בארץ ישראל, 759,712 היו מוסלמים, 174,610 היו יהודים, 91,398 היו נוצרים והשאר היו דרוזים, באהים, שומרונים ואחרים. 465,000, או 60% מן המוסלמים עסקו בעבודת אדמה, או במרעה צאן. מתוך 115,913 בתי-אב 50,552 היו בעלים, או בעלי-חזקה של אדמות, 29,077 היו פלאחים, 12,638 היו חקלאים שעבדו אדמות בשכירות ו-7,889 גידלו צאן ועסקו במרעה. 7,530 גידלו פירות, ירקות ופרחים, 2,000 גידלו עצי-הדר, 41 היו סוכנים/מנהלי מקרקעין וגובים של דמי-שכירות והיתרה עסקו בדיג, בציד, או גידלו בעלי-חיים קטנים. כבר בשנת 1931 לפחות 40% מהאוכלוסיה המוסלמית הערבית שאבו את מקור הכנסתם העיקרית מעבודת אדמה שהייתה בשליטה, או בבעלות של גורמים שונים. המציאות הזו שיקפה חוסר-יציבות במקורות המחיייה וההכנסה של עובד האדמה הפלסטיני.

ההשפעה של בעלי הקרקעות העירוניים הלכה והתחזקה ככל שרכשו אדמות נוספות. החל בשנות ה-80 של המאה ה-19 ואילך, כאשר צאצאים למשפחות אלה מכרו אדמות ליהודים, חלו שינויים מהותיים בקרב הקהילה הפלסטינית. חלק מהעובדים החקלאיים, מצאו מקורות הכנסה יציבים יותר בערים הפלסטיניות. החקלאים שעבדו בשכירות ונאלצו לעקור מהאדמות שנימכרו ליהודים, מצאו מקורות הכנסה בעבודה חקלאית באזורים אחרים.

הזרימה של הון יהודי והתמקדותה של ממשלת בריטניה בפיתוח התשתיות בארץ בשנות ה-20 וה-30 של המאה ה-20 סיפקו מקורות תעסוקה מגוונים ובמיוחד לעובדים ערבים שחיו באזורים אורבניים. תהליך המעבר של הפאלח מעבודה חקלאית לעבודות תשתית התאפשר כתוצאה מהשקעותיה של הממשלה הבריטית במסילות לרכבות, במערכת כבישים, כמו גם בפיתוח נמל חיפה ובשנות ה-40 מקורות התעסוקה התרחבו כתוצאה מהמלחמה. הפלאחים הפלסטינים שהחלו לנטוש את עבודת החקלאות החל משנות ה-80 של המאה ה-19 לא נחשבו באותה עת כ"פליטים פוליטיים" מפני שהם נשארו בארץ ולא העתיקו את מגוריהם למדינות שכונות ובהחרו לעסוק בעבודות חילופיות. בעשורים שקדמו לתכנית החלוקה, פלסטינים רבים שנעתקו מאדמות שעובדו שנים רבות על-ידי דורות קודמים של בני משפחותיהם, המשיכו לעבוד באופן סדיר, או חלקי – זמן ניכר לפני נובמבר 1947 חלו שינויים משמעותיים בקרב האוכלוסיה הערבית בארץ ישראל.

הכפרים הערביים לא פונו, או נינטשו בפעם הראשונה בסמוך לתכנית החלוקה. התהליך החל באופן איטי באותם אזורים שבהם התמקדו היהודים ברכישת קרקעות ובהקמת יישובים. רוכשי הקרקעות היהודים העדיפו שהאדמות תהיינה פנויות משיעבוד, או ממחויבות כלשהי לעובדי אדמה אריסים. בדרך כלל, האחריות לפנוי הקרקע לאחר מכירתה הייתה בתחום האחריות של סוכני המכירות הערבים. באותם מקרים שבהם הוכרחו עובדי האדמה לפנות את השטחים שנרכשו על-ידי יהודים, הם קיבלו פיצויים כספיים מקרנות יהודיות. לא כך היה הדבר כאשר ערבים רכשו קרקע מערבים.

באותן השנים היו מאות מקרים שערבים פלסטינים היגרו מרצונם החופשי מאזורים שבהם הוקמו יישובים יהודים, או משטחים שנירכשו על-ידי יהודים. ועובדי האדמה הפלסטינים עשו זאת מסיבות כלכליות. לדוגמה, כאשר החברה להכשרת היישוב רכשה כ-250,000 דונם עבור הקרן הקיימת לישראל באזור עכו ובעמק יזרעאל בשנות ה-20, היא שילמה פיצויים ל-688 חקלאים ערבים אריסים (ביותר מ-20 כפרים). רובם נשארו בצפון הארץ ולחלקם ניתנה האופציה לרכוש קרקעות חילופיות עם כספי הפיצויים שקיבלו. לאחרים ניתנה האפשרות לעבד את האדמות שנירכשו על-ידי הגופים המיישבים לתקופה של שש שנים.

בעדות שמסר מנהל הקרקעות הבריטי בארץ ישראל בפני ועדת שו [שחקרה את אירועי 1929], הוא ציין:

(מקובל) היה שמתווך ערבי יבצע עיסקה קרקעית בנוכחותו של הרוכש היהודי. אנחנו לא נדע של כך במשך ארבעה, חמישה, או שישה חודשים עד אשר תובא העיסקה לידיעת משרדינו. מיד לאחר מכן הוצאנו הוראה לפקיד המחוזי שלנו לדווח על העיסקה לעובדי האדמה האריסים. בעת שהגיע אל הכפר, נציגנו גילה במקרים שונים שכל אוכלוסיית הכפר כבר התפתה והותרה אותו ריק מתושבים. עובדי האדמה האריסים קיבלו סכומים מסויימים ועזבו כבר את השטח בלא שהיו בידינו כל אמצעים כדי להגן עליהם.

באותם מקרים שבהם ערבים מכרו קרקעות ליהודים, הפלאחים הערבים שעבדו בשכירות עברו מהפך ביחסיהם עם בעלי הקרקעות. כאשר הפלאחים הפכו לעובדים עירוניים הם התנתקו בהדרגתיות מהכפרים שלהם. במקרים רבים הניתוק הזה הוביל לניפוץ אשלותיהם של הפלאחים ובסופו של דבר להתפרקותו הסופית של הכפר. זמן רב לפני היווצרותה "הרשמית" של בעיית הפליטים הפלסטינים ב-1947 הסתמן תהליך ממושך של נתק של העובדים החקלאים ויושבי הכפרים מעיסוקיהם המסורתיים. ראשית, הם נושלו מבחינה מינהלית ומשפטית. ובמקביל, אלה שהיו בעלי חלקות קרקע בתקופת המנדט נותקו מאדמותיהם, לאחר שהחליטו למכור את רכושם ליהודים, או למתווכים ערבים. לאחר המכירה רבים מהם העתיקו את מקומות מגוריהם לאזורים אחרים בארץ ישראל כדי למצוא עבודה חילונית בחקלאות, או תעסוקה בעבודות עירוניות. היו גם כאלה שהמשיכו לגור בבתיהם בכפרים למרות שכל האדמות החקלאיות נימכרו, אך מצאו את פרנסתם בערים הסמוכות, ואחרים שעברו לגור בערים עצמן. במרבית המקרים כל התהליכים האלה גרמו להרעה ביחסים בין בעלי הקרקעות שהיו מעין אפטרופסים לבין לקוחותיהם – עובדי האדמה.

במשך עשרות שנים הושפע הבטחון הכלכלי של הפלאחים מן הגחמות והאינטרסים של בעלי-הקרקעות הגדולים. יחס הזלזול שלהם כלפי הפלאחים החל כבר כבר בתקופת השלטון העותומני ולא חל בו שינוי לטובה גם בתקופת המנדט. לא היה להם עניין, או מחוייבות חברתית להיטיב את מצבם מצבם הכלכלי של הפלאחים. הם עשו מאמץ מינימלי בלבד כדי לסייע בידי הפלאחים לשפר את האמצעים לשיפור ולהגדלת היבולים, או להעלאת רמת החיים שלהם.

המרחק הפיסי והחברתי שנוצר בין המעמד של בעלי הקרקעות הגדולים שהיו יושבי הערים לבין עובדי האדמות שלהם לא ניתן לגישור. לכן, אין פלא שתחושות העוינות בקרב תושבי הכפרים הלכו ותכפו, בין היתר, נגד רכישות אדמותיהם, הממשל הבריטי, ההתיישבות היהודית והכורח לפנות את אדמותיהם שהיקנו להם תחושה של בטחון בסביבתם הפוליטית.

הכפריים הפלסטינים שמרו בקנאות על האוטונומיה שלהם נגד התערבויות חיצוניות. אולם האוטונומיה הזו התערעה לאחר שהחלו להיווצר בה בקיעים על-ידי בעלי-קרקעות תושבי הערים ועל-ידי מתווכים שרכשו מהם קרקעות במחירים מאוד זולים ומכרו אותם במחירים מופרזים לסוחרים יהודים פרטיים ולגופי ההתיישבות היהודית. תחושות העוינות של הכפריים הערבים בלטו במיוחד באותם כפרים בהם היו לתושבים חלקות שניקבעו במסגרת שיטת המושא. הנציב הבריטי העליון הראשון בארץ ישראל, הרברט סמואל שעקב אחר הנושא הזה, הדגיש ב-1920 ש"העוינות בין הצדדים הייתה מאוד עמוקה". ב-1923 סידיני מודי ששירת במנדט בארץ ובמשרד המושבות בממשלה הבריטית כתב: "המונים רבים שיש להם אינטרס להסכים עם מדיניות הממשלה מסרבים להביע את דעתם. הכפר במקרה הטוב הוא גורם מאחד ובמקרה הגרוע יוצר פירוד". באוקטובר 1935 האינטלקטואל הפלסטיני, עפיף טאנוס, ציין: "עד לאחרונה הפלאח חי תחת דיכוי, הזנחה ויחס גרוע של בני עמו ושל המשטר הפוליטי הישן. השיטה הפיאודלית גרמה להרס ולחוסר יציבות בחייו. מעמד האפנדים התייחס אליו בזלזול והשלטון הטורקי היה עויין ולא גילה עניין בבעיה החמורה הזו."

העובדה הייתה שהיחסים החברתיים והקהילתיים בין הפלסטינים שחיו באזורים הכפריים ובין הפלסטינים תושבי הערים היו מתוחים ביותר, כאשר לשתי הקבוצות היו אינטרסים מנוגדים. בתחילת שנות ה-30 "הפלאחים לא צייתו עוד לאפנדים, כפי שנהגו לעשות בעבר," ושתי האוכלוסיות הפלסטיניות חיו בבידוד כלכלי וחברתי האחת מן השניה. התלות של האוכלוסיה הכפרית באינטרסים של הפלסטינים תושבי הערים, ניתקה אותה לחלוטין מכל השפעה בתחום הפוליטי. כתוצאה מכך, התגובה הפלסטינית למפעל הציוני הייתה מוגבלת בעיקרה למאפיינים של השימוש בקרקעות ולייעודן, תוך שהיא מותירה את הבמה הפוליטית לקבוצה קטנה בלבד של מכובדים עירוניים.

התגובה הבריטית והתהוותה של אוכלוסייה ערבית חסרת-קרקעות

לפיכך, בתקופת המנדט עובדי האדמה הפלסטינים חיפשו גוף אחר מעבר לעיליתא הערבית המקומית ובעלי-הקרקעות, שיתמוך בהם במאבקם נגד ההגירה היהודית לארץ ישראל ונגד מפעל ההתיישבות. הם תלו תקוות בקבלת סיוע מטעם ממשלת בריטניה. אבל התקוות האלה היו ברוב המקרים לא ריאליסטיות. בסוף שנות ה-20 אי-מימושן של תקוות אלה הולידו ניכור, עוינות ואכזבה.

הנציב הבריטי העליון בארץ ישראל, ג'ון צ'נסלור שאף להטות את מדיניות הממשל המנדטורי לטובת האינטרסים של האוכלוסייה הערבית, ולהמנע מקידום הרעיון של הקמת בית לאומי יהודי. בן-בריתו האידיאולוגי היה סר ג'ון הופ סימפסון. לאחר שיוך נושא הקרקעות וההגירה לפרעות ב-1929 הופ סימפסון אמר: "אין מקום לטענה שיש לנשל ערבים מאדמותיהם על-מנת שהן ישמשו להתיישבות היהודית."

בטרם החל תהליך רכישת הקרקעות על-ידי יהודים, כאשר ערבי מכר קרקע למישהו, עובדי האדמה נותרו במקומותיהם במעמד של אריסים. אולם בעת שהיהודים רכשו קרקעות מערבים הם שאפו שהקרקע תהיה פנויה ממחויבויות קודמות, על-מנת שאפשר יהיה להקים שם ישוב יהודי; והפלאחים נאלצו במקרים רבים לפנות את האדמות. נושא זה עמד במרכזם של דיונים משותפים בין הבריטים ובין הגופים הציונים המיישבים מסוף שנות ה-20 ואילך. במשך אותה תקופה נכתבו כתריסר דו"חות מטעפ ועדות חקירה בריטיות חיצוניות, שהניבו מספר חסר-תקדים של הצעות חוק שהתמקדו במיוחד בקשיים הכלכליים שנוצרו עבור רוב האוכלוסייה הערבית. בנוסף, הנושא נבדק גם על-ידי הממשל הבריטי בארץ ישראל.

בעוד שמימצאי הוועדות והדו"חות שפרסמו נועדו לשקף תמונת-מצב על מצבה הכלכלי של האוכלוסייה הכפרית, הרי שכל ההודעות הרשמיות והחוקים התמקדו בעיקרן בדרכים שיאפשרו לפלאחים לשמור על קשר עם אדמותיהם. אלה כללו את חוק הסדר הקרקעות מ-1928; ההוראות והצווים לשמירה על זכויות העיבוד של אדמות חקלאיות מ-1929 ו-1933 כולל התיקונים שנעשו בהם; חוק הביצוע להסדר הקרקעות והציקונות שנעשו בו מ-1931; צו להסדר סיסוכי קרקעות מ-1932; החוק שהוצע אך לא מומש בנושא ה"מושא" מ-1933; החוק האוסר מתן הלוואות בריבית קצוצה מ-1934; חוק הנזקים שהוצע, אך לא יצא אל הפועל מ-1935; והצו להלוואות קצרות-מועד עבור יבולים מ-1936. נוכח הלחצים החברתיים, הכלכליים והפוליטיים, הבריטים האמינו בתמימות שבאמצעות פתרונות חקיקתיים הם יצליחו לאפשר לעובד האדמה השכיר, או לפלאח להישאר על האדמה שהייתה בשליטתו של בעל-הקרקעות הערבי. עד לשנות ה-20 המאוחרות רוב עובדי האדמה פנו מהאדמות לאחר שהן נרכשו על ידי יהודים שהקימו עליהם נקודות התיישבות; אולם בתחילת שנות ה-30 מוכרי הקרקעות היו בעיקר ערבים בעלי שטחים קטנים שמכרו אותן ישירות לרוכשים יהודים, או באמצעות מתווכים. ישנם נתונים סטטיסטיים המוכיחים שבין השנים 1935 ו-1942 אחוז מכל העיסקאות של רכישת קרקעות נעשו בין ערבים שהייתה להם בעלות של שטחים של 100 דונם ופחות ובין רוכשים יהודים. באחד מאזורי הגבעות בארץ כ-30 אחוז מהעיסקאות נעשו בין ערבים שהיו בעלים של שטחי קרקע קטנים ועם בעלי-הון ערביים שמכרו אדמות אלה מאוחר יותר לרוכשים יהודים.

תחושות הניכור והקיפוח בקרב ערבים בעלי שטחים קטנים הייתה מאוד נפוצה, והן גרמו בסופו של דבר להתפרעויות אלימות ולשביתה כללית ב-1936 של האוכלוסייה הערבית ברחבי ארץ. שלטונות המנדט עשו מאמצים ניכרים קודם לכן במטרה למנוע מכירות של שטחי קרקעות קטנים. חלק מן הפתרונות שנישקלו, היו לאפשר לפלאח להישאר על חלקת אדמה קטנה על-מנת שיוכל לקיים את הצרכים הבסיסיים שלו ושל משפחתו. השלטונות האמינו עדיין בינואר 1936 שבהעדר חוקים (ואלה לא נחקקו) "התוצאה תהיה המשך והתרחבות הפרעות ברחבי ארץ ישראל שייגרמו לשפיכות דמים". ואכן, הגורם המרכזי להשתתפותה של האוכלוסייה הערבית בהתקוממות של 1936-1939 נבע מתחושת הייאוש וההכרה בעובדה, שהעקירה מן האדמות הפכה לתהליך בלתי-הפוך.

במהלך ההתקוממות מנהיגים פלסטינים רבים נהרגו בעימותים אלימים, אחרים הוגלו מן הארץ על-ידי הבריטים ונוספים נימלטו לערי הבירה של מדינות ערביות שכנות, לאירופה, לאמריקה הלטינית ולארה"ב. לא מעט מנהיגים מקומיים איבדו את מעמדם הציבורי בגלל מעורבותם הישירה במכירת קרקעות ערביות לגופים המיישבים היהודים. לפני שהסתיימה ההתקוממות הערבית נגד האימפריאליזם הבריטי וההתיישבות הציונית, המבנה המסורתי של הקהילה

הערבית הפלסטינית ומנהיגותה השתבשו והקשרים בין המעמדות השונים התפוררו לחלוטין.

למרות תמיכתו של המשטר הבריטי, כפי שבאה לביטוי במעשיו של הופ-סימפסון ופקידים בכירים נוספים ב-18 מחוזות המנדט בארץ בתחילת שנות ה-30, המנהיכות הערבית ניכשה ביישום המשמעות של הגיבוי הבריטי. ב-1935 הוועד הערבי הארצי איבד את מעמדו ובמקומו צצו מפלגות פוליטיות שנשלטו על-ידי מנהיגים מקומיים ושירתו אינטרסים צרים. בכל אותו התהליך מצבם הכלכלי של עובדי האדמה הערביים המשיך להחמיר. מרביתה של האוכלוסייה הכפרית חיה על סף העוני, כשרבים נודדים בין העבודה החקלאית ובין חיפוש הזדמנויות תעסוקתיות בערים, תוך שהיא מאבדת את אמונה במנהיגות הפוליטית המקומית.

העוני בקרב באוכלוסייה הכפרית לא השתנה לטובה בסוף שנות ה-30. כבר ב-1931 הצביעו הנתונים על-כך ש-25% מן הכפריים שמנו 108,000 נפש נאלצו לחפש מקורות פרנסה משניים מחוץ לעבודת החקלאות, כדי לקיים רמת-חיים בסיסית. סטטיסטיקה זו מצביעה על-שמתוך 27,000 האריסים האלה כ-25,000 מצאו הכנסה משנית במכירת מוצרי מזון ושמן, או בעבודות בנין באזורי הפיתוח בערים השונות. לפיכך, על רקע אי-הוודאות הכלכלית, העדר מכורים קבועים ומנהיגות מפוצלת, האוכלוסייה הכפרית תלתה את תקוותיה בתמיכת הממשלה הבריטית.

עם סיומו של המרד הערבי ב-1939, המנהיגות הערבית המקומית הייתה מפוררת ומרוסקת, בגלל שרבים מן המנהיגים הוגלו על-ידי שלטונות המנדט ואילו אחרים נימלטו מן הארץ. מטרתו של הספר הלבן שפורסם במאי 1939 הייתה לממש את שאיפתה של הממשלה הבריטית להגן על הפלסטינים מפני הציונות. ה. פ. דאוני, ממשרד המושבות הבריטי אמר ב-1940: "בארץ ישראל ישנה אוכלוסייה ערבית גדולה ומחוייבותו של השלטון המנדטורי לכבד אותה. יש לכך הצדקה בגלל אופייה של המדיניות הציונית וממשלת הוד מלכותו מחוייבת לנקוט בצעדים שיגבילו את המדיניות הזו. למעשה, יש לרסן ולבלום את הציונות."

לאחר שהחל היישום של חוק הסדר הקרקעות ב-1940, פקיד נוסף במשרד המושבות, סר ג'ון שקברג אמר: "יש להגן על בעל הקרקעות הערבי מפני עצמו." מ-1930 ואילך עד 1939 מדיניותה של הממשלה הבריטית הייתה להגן על האוכלוסייה הערבית מפני העדר שיקול הדעת שלה בעת שהחליטה למכור קרקעות לרוכשים יהודים. גם לאחר שהוחל חוק הקרקעות ב-1940 היו ערבים לא מעטים שהמשיכו למכור קרקעות לרוכשים יהודים ובכך גרמו לגידול במספרם של ערבים חסרי-קרקע ושל אלה שנאלצו לעקור למקומות אחרים, כדי למצוא מקורות הכנסה חילופיים. היחס המוטה של הבריטים לצד הערבי לא לא מנע את התפתחותו של הבית הלאומי היהודי ומאידך, לא בלם את הגידול במספר העקורים, כתוצאה ממכירת הקרקעות הערביות.

נאמנותו העיקשת של צ'נסלור ונטייתו לטובת הערבים נתקלו בתגובות אפקטיביות של האינטרסים הציונים בלונדון. מה עוד, התחייבותה של ממשלת הוד מלכותו להעניק סיוע כלכלי לפיתוח ארץ ישראל לא מומשה בשנות ה-30. ובשנות ה-40 בעת שממשלת בריטניה החלה לוותר בהדרגה על מעמדה כשופט-בורר בין הקהילות בארץ ב-1946 וב-1947, האוכלוסייה הערבית-פלסטינית נותקה לחלוטין מתמיכתו ומאדהתו של השלטון הבריטי. היא נותרה חסרת-הגנה לחלוטין נוכח המספר הדמוגרפי הנחות של היהודים, שעם זאת השכילו להקים ארגונים ומוסדות שפעלו ביעילות רבה.

מסקנות

מתי וכיצד השכילו הציונים והערבים לעמוד על המשמעות וההיקף של תהליך הגירוש ותוצאותיו? בעת שכתב על תקופת השלטון העותומי-הטורקי בארץ, מנהיג ציוני ידוע תימצת את היחסים הפיננסיים בעלי-הקרקעות הערביים, עובדי האדמה האריסים והרוכשים היהודים. הוא כתב ב-1922: בעל קרקעות גדול הכיר לפתע בעובדה שהוא יכול לעשות עסקאות טובות עם רכושו מאשר להמשיך ולעבד את אדמותיו על-ידי אריסים. האדמה שישמה עבורו מקור הכנסה עיקרי בלא שנאלץ 'לעבוד כלל' במובנו הפשטני של המושג. עתה, רכושו הפך להיות נושא לספקולציה. זה היה תקף למכור קרקע, לכל המרבה במחיר, למתיישבים (יהודים וגרמנים) שהגיעו באחרונה. מה יעלה בגורלו של האריס, לאחר מכירת הקרקע, לא הטריד את מנוחתו של האפנדי. האריס "נורק" לרחוב ונאלץ לדאוג לעצמו בכוחות עצמו. כתוצאה מכך, גרמו המתיישבים, בלא שהתכוונו לכך, לטרגדיות אנושיות. מאידך, האמירו מחירי הקרקעות למימדים חסרי-תקדים. למרות הפטריטיות הקולניית שלהם שהם החלו להביע בשנים האחרונות נוכח גורלם של עובדי האדמה, בעלי הקרקעות

העדיפו למכור את הקרקעות במחירים גבוהים לרוכשים יהודים מאשר במחיר נמוך בהרבה לחקלאים ערבים.

בתחילת שנות ה-30 פעילים יהודים החליטו, לראשונה, לגבש מדיניות התיישבותית ברורה שמטרתה הייתה לרכוש קרקעות עם רצף טריטוריאלי והחלו לשקול בכובד-ראש את האפשרות של העברתה של אוכלוסיה ערבית לעבר-הירדן. ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, פרדריק קיש שלח בפברואר 1931, מכתב נועז ובעל השלכות מרחיקות-לכת לעמיתיו בהנהגה הציונית, שבו הוא מבקש מהם להביע את עמדותיהם היכן ליישב ערבים שנעקרו מאדמותיהם כתוצאה מרכישת הקרקעות על-ידי יהודים. הדעה המוסכמת של הנמענים הובעה במכתבו החוזר של איש מחלקת ההתיישבות של של הסוכנות, צבי בוטקובסקי. במכתבו ממרס 1931 הוא ציין שהממשלה הבריטית אינה מתירה לציונים ליישב ערבים פלסטינים בעבר-הירדן. לפיכך, הסוכנות היהודית תיאלץ לקבוע איזורים מוגדרים באזורי הגבעות במערבה של הארץ ליישובם מחדש של עובדי האדמה הערבים שייעקרו מאדמותיהם.

כרבים מעמיתיו, בוטקובסקי האמין שהעמקים ומישור החוף, היו האזורים המתאימים ביותר לחקלאות יהודית. "אין להביא בחשבון", כתב בוטקובסקי "ואין להסכים ליישובם של ערבים במובלעות משלהם בתוך האזורים האלה." מאוחר יותר, בתחילת 1936 התקיימה פגישה בהשתתפותם של נציגי הסוכנות היהודית, הקרן הקיימת והכשרת היישוב, שבה אושרר מחדש שהגופים המיישבים ימשיכו לפנות ערבים במטרה להבטיח רצף טריטוריאלי של יישובים יהודים. יש לציין שחלוקתה של הארץ לאזורים אקסלוסיביים של יהודים וערבים הייתה גם המדיניות של המחלקה לפיתוח פלשתינה של ממשל המנדט הבריטי, בעת שניסתה ליישב מחדש את את עובדי האדמה בתחילת שנות ה-30.

ובעת שההנהגה הציונית עסקה בשאלת הגבולות העתידיים של הבית הלאומי היהודי באותן שנים, הערבים הפלסטינים מכל המעמדות הביעו את חרדתם נוכח הגברת הנוכחות של המתיישבים היהודים. העיתון הפלסטיני אל-חיאית ציין בספטמבר 1930 כי "הכפר הערבי יהפוך מחר ליישוב יהודי. היכן המועצה המוסלמית העליונה? היכן הוועד הערבי הלאומי?" הלא קשר לנטייתם הפוליטית כל העיתונים הפלסטינים בתחילת שנות ה-30 הזהירו מפני הגורל הצפוי לעובדי האדמה הערבים מול הנוכחות היהודית והגידול באוכלוסייתה. החששות נוכח התהליך הזה קיבלו בימים חוזרים ונישנים.

שני מאמרים שפורסמו בעיתונות הערבית-פלסטינית משמשים דוגמה לדאגה שהייתה קיימת אז לגבי עתידו של הפלאח בארץ ישראל. אחד מן העיתונים ציין ב-1931: אנחנו מוכרים אדמות ליהודים מבלי שנביע כל חרטה. מתווכי הקרקעות עסוקים בכל שעות היממה במקצועם הדוחה ללא בוששה. ובאותה עת העם מבטא את מחאתו. לאן אנו הולכים? כאשר רואים את היקף הקרקעות העוברות לידיהם של יהודים, נראה שבסופו של דבר נמצא את עצמינו מחוץ לארץ הזאת. אולם, לאן נלך? האם נעבור למצרים, לחיג'אז, או לסוריה? כיצד נחיה שם לאחר שמכרנו לאויבנו את האדמות שהיו שייכות לאבותינו? אף אחד לא יגלה רגשות כלפינו חמלה וצער. אנו נעזוב את ארצינו לאחר שמכרנו את אדמותינו כמו ידיו.

בעיתון אחר נכתב בסוף שנת 1934: אלה שאימצו את המקצוע הזה (תיווך קרקעות) עשו זאת מתוך כוונה להתעשר אפילו אם הכסף הזה מקורו באברינו החיוניים. האם החמדנות היא תכונה אנושית כאשר היא גורמת לעקירת אנשים מאדמותיהם, או שזוהו מעשה הגובל בפלילים. הערבים המפוזרים מפני עתידם, "נמסים" מן המורא שצאציהם ימצאו עצמם ללא קרקע שהייתה שייכת בעבקר למשפחותיהם.

התשובה לשאלה אם הממשלה הבריטית גיבשה מדיניות לעצירת התהליך הזה, שנויה במחלוקת. עם זאת, הממשלה הייתה יכולה לגבש שורה של אמצעים על-מנת לייצב את המצב ולמנוע את יצירתו של מעמד חסרי-הקרקעות. ראשית, על-ידי יישום דרסטי של רפורמות קרקעיות והבטחת חלקות אדמה לפלאחים באותן קרקעות שהיו תחת שיטת המושא. האלטרנטיבה הזו לא הופעלה מפני שהיה משתמע ממנה שהבריטים מתכוננים למסור אדמות ערביות לידי המהגרים היהודים. אפשרות אחרת הייתה שהממשלה תעניק הלוואות לבעלי קרקעות קטנים, כדי לייצב אותם נבחינה כספית ובכל למנוע את מכירת קרקעותיהם. אבל ניתן היה ליישם אלטרנטיבה זו רק באופן חלקי, כי הבריטים הועידו את כספי במיסים שגבו למטרות אסטרטגיות של פיתוח תשתיות ופחות למטרות של שיפור מצבו הכלכלי של הפלאח הערבי. אלטרנטיבה שלישית של יישום נוקשה של האיסור להעברת הבעלות על קרקעות, לא נדונה ברצינות מפני שהיא הייתה בניגוד למחויבותו של המנדט הבריטי לסייע בהקמת בית לאומי יהודי וגם עקב התנגדותם של בעלי קרקעות ערבים רבים ופעילים ציונים.

הספר הלבן מ-1939 הכיל שורה של מגבלות על העברת [בעלות] קרקעות, אך לא אסר זאת לחלוטין. זוהי דוגמה נוספת לכך על התלבטותה של ממשלת בריטניה לגבי השימוש באמצעי חקיקה לתיקון בעיה, שלמעשה הייתה חסרת-פתרון. בשנת 1939 היה קיים ריחוק משמעותי של הפלסטינים שגרו באזורים חקלאיים ממנהיגיהם הפוליטיים, כמו גם מן הפטרונים שלהם שהיו תושבי הערים ומן הבריטים שהיו אמורים להגן על האינטרסים שלהם. עקב ההרעה שחלה גם במצב הכלכלי באותה עת והיותם חסרי מעמד פוליטי התסכול שלהם הלך וגבר. מה עוד שהציונים ראו בהם, במקרה הטוב, מטרד. מבחינה פיננסית וחברתית תושבי האזורים החקלאיים חשו שסביבתם מתמוטטת.

מהם, אם כן השורשים של בעיית הפליטים הפלסטינים? לא נעשה נסיון כלשהו גם כאן לבצע הערכה של הנסיבות שקרו אחרי 1947. עם זאת, ישנן עדויות חותכות לכך שלפני מלחמת העולם השנייה החברה הפלסטינית בארץ ישראל הייתה בשלבים מתקדמים של התפוררות. לפני שהחלה תנועת הרפורמה העותומנית, הפלסטינים סבלו מהפליות מינהליות שהיו להן השלכות על מצבם, בעיקר באזורים החקלאיים. לעובדי האדמה לא היו כלל בטחונות לגבי אחיזתם על שטחי הקרקע שעבידו. הם נאלצו לעיתים תכופות להעתיק את מגוריהם בלחץ בעלי הקרקע הגדולים ובגלל שיטת ה"מושא". בין עונות הזריעה והקציר, היה מקובל שהפלאחים נאלצו לחפש מקורות הכנסה בתחומים לא חקלאיים.

לאחר שחוק רישום הקרקעות הוחל בשנות ה-70 של המאה ה-19 הפלאחים לא ידעו ולא היו ערים לכך שעקב רישום הבעלות על הקרקעות בשמותיהם של אחרים, תימנע מהם הזכות החוקית לבעלות על הקרקע, במיוחד שנים רבות מאוחר יותר כאשר הקרקעות האלה נירכשו על-ידי מוסדות ההתיישבות של היהודים. זה היה למעשה הצעד הראשון לקראת העקירה הפיסית והמתח שנוצר בין האינטרסים של בעלי הקרקעות לבין עובדי האדמה.

הפלאחים תמיד חששו מרישום קרקעות על שמם, בעוד שמערכות המינהל של העותומנים והבריטים עודדו את בעלי הקרקעות והגנו עליהם ועל האינטרסים שלהם. לבעלי הקרקעות היו היו הידע, הסבלנות, האנרגיה והכספים לרישום הקרקעות כנידרש בחוק. ערבים שעסקו בתיווך, או במתן הלוואות בזוו את רכושם של עובדי האדמה כבר בשנים שקדמו להתיישבות היהודית המודרנית בארץ ישראל. לאחר שהציונים הגיעו לבעלי הקרקעות הערבים היה אינטרס כלכלי למלא אחר הדרישה של המתישבים היהודים לרכוש קרקעות, גם על-ידי גרימת נזק ביוזעין לאוכלוסיה הכפרית.

שאיפתם של המתישבים היהודים להעסיק כוח עבודה שיהיה מושתת על יהודים, חסמה את האפשרות של תעסוקה אלטרנטיבית לערבים, שרבים מהם נעקרו מאדמותיהם. ככל שגברה רכישת הקרקעות על-ידי גופי ההתיישבות היהודים, ההרמוניה, שהייתה רעועה בלאו הכי בין האוכלוסיות הכפריות והעירוניות של הפלסטינים התפרקה לחלוטין. כאשר מתוכי הקרקעות הערביים רכשו חלקות קרקע קטנות ומכרו אותם ליהודים, עובדי האדמה הפלסטינים חשו שאדמותיהם "ניגנבו" ורק המתווכים הרוויחו מן העסקאות.

בקרב רבים מבעלי הקרקעות הגדולים הסתמנה מגמה ברורה שהאינטרס האישי שלהם עמד בעדיפות ראשונה בהשוואה לעדיפויות הלאומיות של ההערבים הפלסטינים בארץ. כל זאת, בנוסף להרעה במצבם הכלכלי, סכסוכי-האדמות הפנימיים, התיסכול והזעם הגיעו לשיאם בתפרצות המרד הערבי שהחל ב-1936 והסתיים ב-1939. תרעומת נוספת נוצרה ב-1939 בעקבות פרסומו של הספר הלבן שהיה נסיון בריטי נוסף להגן על הערבים הפלסטינים מהתפתחות מפעל ההתיישבות היהודית, אף כי הבריטים לא החליטו על סיום המנדט, או על מעצור כללי של התפתחות היישוב היהודי. למעשה, לא קיים מספר מדויק של הערבים שנעקרו מאדמותיהם, כתוצאה מן התהליך של הקמת בית לאומי יהודי בארץ ישראל מ-1850 ועד שנות ה-40 של המאה ה-20. העובדה היא שב-1947 החברה הפלסטינית הייתה פגיעה, חסרת בטחון ורבים נסו מן הארץ. אכן, סיבות רבות גרמו למאות אלפי ערבים לעזוב את הארץ אחרי נובמבר 1947 ואחת מן החשובות בהן הייתה השינויים החברתיים המשמעותיים שחלו בחברה הפלסטינית וההתפוררות בקשריה הקהילתיים. אם כי פלסטינים רבים הפכו לפליטים בין השנים 1947-1949 הנסיבות המקוריות לקריסתה של החברה הפלסטינית קשורות לתהליך ההתפוררות שהחל בקירבה יותר ממאה שנים קודם לכן.

Notes:

1. Benny Morris, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1947–1949* (Cambridge, 1987), 128, 288.
2. *Ibid.*, 59, 286.
3. Morris, *Palestinian Refugee Problem*, 286–98, especially 293–94; and Don Peretz, *Israel and the Palestine Arabs* (Washington, 1958), 5–8.
4. Morris, *Palestinian Refugee Problem*, xiv–xvii; and Abraham Granott, *The Land System of Palestine History and Structure* (London, 1952), 168.
5. See Neville Mandel, *The Arabs and Zionism before World War I* (Berkeley, 1976), especially 223–31.
6. Mary C. Wilson, *King Abdullah, Britain and the Making of Jordan* (Cambridge, 1987), 112; Avi Shlaim, *Collusion across the Jordan: King Abdullah, The Zionist Movement, and the Partition of Palestine* (New York, 1988), 53, 123.
7. Shulamit Carmi and Henry Rosenfeld, "The Origins of the Process of the Proletarianization and Urbanization of Arab Peasants in Palestine," *Annals of the New York Academy of Sciences* 220 (March 1974): 470–85; Joel S. Migdal, "Urbanization and Political Change: The Impact of Foreign Rule," *Comparative Studies in Society and History* 19 (July 1977): 328–49; Ylana N. Miller, *Government and Society in Rural Palestine* (Texas, 1985); Taysir Nashif, *The Palestinian Arab and Jewish Political Leaderships* (New York, 1979); Yehoshua Porath, "Social Aspects of the Emergence of the Palestine Arab National Movement," in Menahem Milson, ed., *Society and Political Structure in the Arab World* (New York, 1973), 93–144; James Reilly, "The Peasantry of Late Ottoman Palestine," *Journal of Palestine Studies* 10 (Summer 1981): 82–97; Kenneth W. Stein, "Palestine's Rural Economy, 1917–1939," *Studies in Zionism* 8 (1987): 25–49; Rachele Taqqu, "Peasants into Workmen: Internal Labor Migration and the Arab Village under the Mandate," in Joel S. Migdal, ed., *Palestinian Society and Politics* (Princeton, N.J., 1980), 261–85; Elia Zureik, "Reflections on Twentieth Century Palestinian Class Structure," in Khalil Nakhleh and Elia Zureik, eds., *The Sociology of the Palestinians* (New York, 1980), 47–63.
8. See Zureik, "Reflections," 49.
9. Cooperative Societies in Palestine, *Report by the Registrar of Cooperative Societies on Developments during the Years 1921–1937* (Jerusalem, 1938), 10.
10. Kenneth W. Stein, *The Land Question in Palestine 1917–1939* (Chapel Hill, 1984), 217.
11. Migdal, "Urbanization and Political Change," 338–39.
12. Leon Schulman, *Zur türkischen Agrarfrage Palästina und die Fellachenwirtschaft* (Weimar, 1916), 44–45; and Zureik, "Reflections," 49.
13. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Oxford, 1969), 119; Kemal H. Karpat, "Land Regime, Social Structure, and Modernization," in William Polk and Richard Chambers, eds., *Beginnings of Modernization in the Middle East* (Chicago, 1968), 86; Moshe Ma'oz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine 1840–1861* (Oxford, 1968), 162.
14. Amin Rizk (Palestine Department of Lands), remarks on a note of the Governor of

- Samaria on Werko and Land Registry, 2 February 1923, p. 1, Israel State Archives (hereafter ISA), Box AG755/File L3/Folio 39.
15. S. Kaplansky (Jewish Agency settlement specialist), *The Land Problem in Palestine*, 1930, Central Zionist Archives (hereafter CZA), Record Group Z4/3444/File III. See also Palestine Government, F. G. Horwill, *The Banking System in Palestine* (July 1936), 80.
 16. Gad Frumkin, *Derech Shofat BeYerushalaim* (The path of a judge in Jerusalem) (Tel Aviv, 1973), 305.
 17. Harry Sachar of the Anglo-Palestine Bank to Norman Bentwich, Attorney General for the Palestine Administration, 17 March 1925, CZA, Z4/771/File II.
 18. Stein, *Land Question in Palestine*, 39–43.
 19. See Granott, *Land System*, 34–84; Alfred Bonne, "Die sozial-ökonomischen Strukturwandlungen in Palästina," *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 63, Part 1 (1930): 327; and Schulman, *Zur türkischen Agrarfrage*, 43–56.
 20. For examples of *mukhtars* seeking personal enrichment in village land matters, see *al-Jami'ah al-'Arabiyyah*, 22 April 1931; Gaza Settlement Officer to Commissioner of Lands, 17 June 1938, ISA, Box LS274/File 4/Folio 33; "Land Speculation," ISA, Box 2637/File G536. See also Miller, *Government and Society*, 56–62; and Gabriel Baer, "The Office and Functions of the Village Mukhtar," in Joel S. Migdal, ed., *Palestinian Society and Politics* (Princeton, N.J., 1980), 103–23.
 21. For these practices exercised in Palestine prior to World War I, see George Post, "Essays on Sects and Nationalities of Syria and Palestine-Land Tenure," *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement* (April 1891), 106; Alfred Surssock, *Memorandum on Surssock Lands*, 30 September 1921, ISA, Box 3544/File 21; and Arthur Ruppin, *Syrien als Wirtschaftsgebiet*, (Berlin, 1917), 64–65.
 22. See Stein, *Land Question in Palestine*, 14–16, 142–43; Joanne Dee Held, *The Effects of the Ottoman Land Laws on the Marginal Population and Musha' Village of Palestine, 1858–1914* (Master's thesis, University of Texas at Austin, 1978).
 23. Hubert Auhagen, *Beiträge zur Kenntnis der Landesnatur und der Landwirtschaft Syriens* (Berlin, 1907), 49–51.
 24. Hilmi Hussein, Inspector of Lands, Northern District, to Director of Lands, 14 July 1923, ISA, Box 3317/File 6; Ernest Dowson, *Progress on Land Reforms, 1923–1930*, 1931, 27–28, Colonial Office (hereafter CO) Series 733/Box 221/File 97169; "Report on the Work of the Ghor Mudawarra Demarcation Commission," 19 March 1932, ISA, Box 3548/File 1; and Albert Abramson, former Commissioner of Lands in Palestine, "An Aspect of Village Life in Palestine," *The Palestine Post*, 6 July 1937.
 25. For a definition of "refugees" where there is a component of indirect compulsion resulting in their status, see Independent Commission on International Humanitarian Issues, *Refugees: The Dynamics of Displacement* (London, 1986).
 26. See Albert Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables," in William Polk and Richard Chambers, eds., *Beginnings of Modernization in the Middle East* (Chicago, 1968), 41–68.
 27. Palestine Government, *Census for Palestine, 1931* I: 291–92; II, Table 14: 282.
 28. Taqqu, "Peasants into Workmen," 261–62.
 29. League of Nations, *Permanent Mandates Commission Minutes*, remarks by J. H. Hall, Chief Secretary of the Palestine Administration, Twenty-fifth Session, 1 June 1934, vol.

- 25, p. 28.
30. Arthur Ruppin, "Jewish Land Purchase and Their Reaction upon the Condition of the Former Arab Cultivators," 1929, CZA, S25/4207.
 31. Great Britain, *Report of the Commission on the Palestine Disturbances of August 1929*, Cmd. 3530, March 1930, 115; League of Nations, *Permanent Mandates Commission Minutes*, Seventeenth Session, 6 June 1930, p. 61.
 32. See Lawrence Oliphant, *Haifa or Life in Modern Palestine* (New York, 1887), 194–95; for a sampling of Palestine Arab press comment on the deteriorating attitude of the rural peasant for the urban landowner, see *Filastin*, 29 January 1931, and *al-Jami'ah al-'Arabiyyah*, 30 July 1934.
 33. See Cooperative Societies in Palestine, *Report by the Registrar of Cooperative Societies on Developments during the Years 1921–1937* (Jerusalem, 1938), 10; and Philip E. Schoenberg, *Palestine in the Year 1914* (Ph.D. diss., New York University, vol. 1, 1978, 163–67).
 34. Heinrich Margulies, Anglo-Palestine Bank, to the Palestine Jewish Agency entitled, "The Tenant's Question in Palestine-fellaheen-landlord Relationships," 9 November 1931, CZA, S25/7619.
 35. Herbert Samuel to Lord Curzon, 2 April 1920, Herbert Samuel Archives, ISA; Note by Sydney Moody, Political Report for January 1923, Minute Sheet, 23 February 1923, CO 733/42/8933.
 36. Afif I. Tannous, "The Arab Village Community," *Annual Report of the Smithsonian Institute* (1943), 236.
 37. Zureik, "Reflections," 49.
 - I. Chizik, "The Political Parties in Palestine," *Royal Central Asian Society Journal* 21 (1934): 94–128.
 38. See Sir John Chancellor's famous dispatch of 17 January 1930 in CO 733/183/77050/Part 1.
 39. Palestine, *Report on Immigration, Land Settlement and Development* (hereafter Hope Simpson Report), Cmd. 3686, (London, 1930), 59.
 40. Letter from High Commissioner Sir Arthur Wauchope to Secretary of State for the Colonies, Philip Cunliffe-Lister, 22 December 1932, CO 733/219/97072/99.
 41. For the published reports, see Great Britain, Palestine, *Commission on the Disturbances of August 1929* (hereafter Shaw Report), Cmd. 3530 (London, 1930); Hope Simpson Report, 1930; Palestine Government, *Report by Mr. C. F. Strickland of the Indian Civil Service on the Possibility of Introducing a System of Agricultural Cooperation in Palestine* (Palestine, 1930); Palestine Government, *Report of a Committee on the Economic Conditions of Agriculturalists in Palestine and Fiscal Measures of Government in Relation Thereto* (Palestine, 1930); Palestine Government, Lewis French, *First Report on Agricultural Development and Land Settlement in Palestine* (hereafter First French Report) (Palestine, 1931); and Palestine Government, Lewis French, *Supplementary Report on Agricultural Development and Land Settlement in Palestine* (Palestine, 1932).
 42. The landless inquiry carried out between 1931 and 1939 showed by a very restrictive definition of a "landless" Arab that only 899 Arab families or approximately 5,000 earners and dependents were landless as a direct result of Jewish land purchase and Arab land sales. For a review of the landless Arab inquiry and its procedures, see Stein, *Land*

Question in Palestine, 142–72; High Commissioner Wauchope to Cunliffe-Lister, 6 May 1935, CO 733/270/75049/1; Lewis Andrews, District Officer, to J. M. Martin, Secretary to the Peel Commission, 4 March 1937, CO 733/345/75550/33; High Commissioner MacMichael to Colonial Secretary Malcolm MacDonald, 24 May 1939, CO 733/405/75720.

43. See Stein, *Land Question in Palestine*, 178–82.
44. First French Report, paragraphs 70–73; Arthur Ruppin, "Comments on the French Report," p. 13, 30 June 1932, CZA, S25/7600.
45. Memorandum on points likely to be raised with the Secretary of State for the Colonies by the Arab Deputation from Palestine, January 1936, CO 733/297/75156/Part 1.
46. Theodore Swedenburg, *Memories of a Revolt: The 1936–1939 Rebellion and the Struggle for a Palestinian Nationalist Past* (Ph.D. diss., University of Texas at Austin, 1988), 174; Tom Bowden, "The Politics of the Arab Rebellion in Palestine," *Middle Eastern Studies* 11 (May 1975): 149; Porath, "Social Aspects of the Emergence of the Palestine Arab National Movement," 132. My own research of the last fifteen years also supports this conclusion that the effects of Arab displacement from Arab land sales and Jewish land purchases contributed to the Arab peasant participation in the 1936–1939 revolt.
47. See Stein, *Land Question in Palestine*, 65–70, 182–84, 228–39.
48. Yehoshua Porath, "The Political Awakening of the Palestinian Arabs and Their Leadership towards the End of the Ottoman Period," in Moshe Ma'oz, ed., *Studies on Palestine during the Ottoman Period* (Jerusalem, 1975), 351–81; Porath, *The Emergence of the Palestinian-Arab National Movement 1918–1929* (London: 1974), 208–40; and Porath, *The Palestinian Arab National Movement 1929–1939* (London, 1977), 49–79.
49. See Stein, "Palestine's Rural Economy, 1917–1939."
50. Palestine Government, *Census for Palestine, 1931*, vol. 1 (Alexandria, 1933), 291.
51. Issa Khalaf, *Palestine Factionalist Politics and Social Disintegration, 1939–1948* (Ph.D. diss., Oxford University, 1985).
52. Minutes by H. F. Downie, 29 April 1940, CO 733/418/75072/9.
53. Minutes by J. E. Shuckburgh, 14 June 1940, CO 733/425/75872/12.
54. For examples of Arab circumventions of the 1940 Land Transfer Regulations, see A. F. Giles, Assistant Inspector of the Criminal Investigation Division to Palestine Chief Secretary, 13 April 1943; Ramadan Mohammad al-'Alami to Jaffa District Commissioner, 12 November 1943; and High Commissioner Sir Harold MacMichael to Secretary of State for the Colonies, Sir Oliver Stanley (with enclosures), 24 December 1943, CO 733/453/75072/9/1944.
55. Arjeh Tartakower, "Bodenfrage und Bodenpolitik in Palästina," *Der Jude* 6 (1921–1922): 731, 735.
56. Letter from Mr. Bawley, Head of the Palestine Zionist Executive's Colonization Department, to Mr. Sachar, 10 January 1929, CZA, Z4/3450/File III.
57. Frederick Kisch to the Executive of the Histadruth, the Palestine Colonization Association, the Jewish National Fund and Messrs. Botkovsky, Smilansky, Wilkansky, and Thon, 11 February 1931, CZA, S25/6525.
58. Zvi Botkovsky to Frederick Kisch, 3 March 1931, CZA, S25/9836.
59. Minutes of a conjoint meeting of the Jewish Agency, the Jewish National Fund, and the Palestine Land Development Company, 19 February 1936, CZA, S25/6538.

60. Lewis Namier of the London Jewish Agency played an instrumental role in fashioning this geographic and demographic division. See Namier to Mrs. Dugdale, 11 January 1931, CZA, S25/7587. See also Great Britain, *Parliamentary Debates*, Commons, 20 July 1931, 5th series, 225.
 61. *Al-Hayat* (Jerusalem), 8 September 1930.
 62. *Al-Ikdam*, 19 January 1931. For other examples, see *Filastin*, 29 January 1931; *Al-Carmel*, 5 August 1931; *Filastin*, 6 February 1932; *Al-Jami'ah al-'Arabiyyah*, 17 December 1933; *Filastin*, 8 May 1934; *Al-Jami'ah al-Islamiyyah*, 7 September 1934; *Al-Difa'*, 27 November 1934; *Al-Difa'*, 3 February 1935; and *Al-Liwa*, 3 February 1936.
 63. *Al-Difa'*, 5 November 1934.
- Schoenberg, *Palestine in the Year*